

**”וְאֵל תְּבִיאֵנוּ לְיַדֵּי נֶסְיוֹן” : גבולותיה ואסטרטגיות שימורה של הזהות החרדית
במפגש עם החברה החילונית בישראל**

אורלי ניטיס

עבודת גמר מחקרית (תיזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת תואר

”מוסמך האוניברסיטה”

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי החברה

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

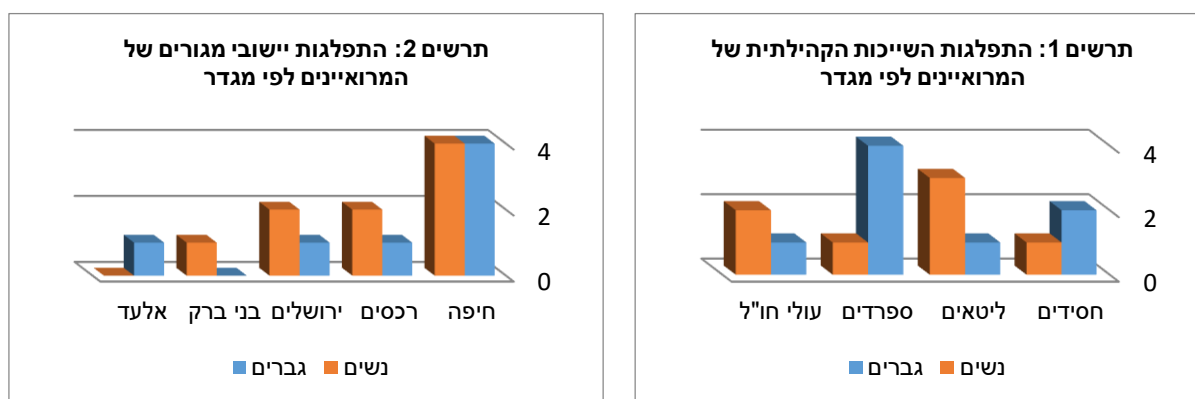
מרץ, 2015

4. שיטת המחקר

4.1 מרואיינים

במחקר זה ערכתי 16 ראיונות עומק איכותניים חצי-מובנים. בחרתי בשיטה זו כיוון שראיונות עומק מהווים מקור מידע ראשוני, המאפשר למרואיין להסביר ולפרש את עולמו מנקודת מבטו (Spradley, 1979). על כן שיטה זו יכלה לסייע לי להבין את נקודת המבט החרדית – שהיתה זרה לי לחלוטין – ובהמשך גם לפרשה. בהתאם לכך, 15 מתוך הראיונות נערכו עם מרואיינים שהגדירו את עצמם כחרדים, ועבדו בעת הראיון או בעבר במסגרת כלשהי שבה באו במגע עם חילונים; ראיון נוסף בוצע עם מרואיינת חילונית, שכיחנה כמנהלת מרכז הכשרה והעסקה לחרדים ויכלה לספק נקודת מבט שונה בנושא. מלבד המרואיינת החילונית, במחקר השתתפו 8 נשים ו-7 גברים חרדים בגילאי 21 עד 56, כשני-שליש מתוכם נשואים והורים לילדים. מחצית מהמרואיינים היו צעירים עד גיל 27. המרואיינים הגיעו מזרמים חרדיים שונים – חסידים, ליטאים, ספרדים ועולים מחו"ל (ראו תרשים 1). רובם התגוררו באזור הצפון, ביישובים חיפה ורכסים, ומיעוטם ביישובים אחרים באזור המרכז (ראו תרשים 2). כל הראיונות נערכו בין מאי 2013 למרץ 2014, מלבד ראיון אחד שערכתי עבור מחקר מקדים באוגוסט 2012.

תחומי העיסוק של המרואיינים היו מגוונים יחסית, אך כמעט כולם היו בעלי מקצועות חופשיים, רובם בתחום המחשבים או בתחום החינוך וההדרכה. הדבר תאם את ממצאיו של חקק (2004), שטען כי החרדים מעדיפים עבודת חשיבה "נקיה" ולא עבודות כפיים קשות או מלוכלכות. בהתאם לכך, רק שני מרואיינים במחקרי עבדו בעבודה פיזית – האחד היה משגיח כשרות במפעל, והשני שירת בצבא (אם כי ביחידה שאיננה קרבית). לפירוט מלא על המרואיינים ראו נספח 3.

ישנן שיטות שונות להגדרת "מיהו חרדי" במחקר החברתי – חלקן שיטות אובייקטיביות המבוססות לדוגמה על אזורי הצבעה למפלגות חרדיות, רישום הילדים למוסדות החינוך החרדי ועוד (זיכרמן, 2014, עמ' 25-28). עם זאת, במחקר הנוכחי השתמשתי בהגדרה עצמית סובייקטיבית

של המרואיינים, וכך הגעתי לכל מי שהגדיר את עצמו חרדי – מבלי לבחון מדדים אובייקטיביים כלשהם. בחרתי כך משום שהמחקר הנוכחי עסק בתפיסות ובדרכי התמודדות סובייקטיביות עם הזהות החרדית, שלא תלויות בהכרח בשייכות לקהילה חרדית ספציפית, אלא רלוונטיות לכל אדם שרואה בעצמו חרדי ושמנווט את זהותו אל מול אוכלוסיה השונה ממנו. בשל כך הגעתי למגוון מרואיינים מזרמים שונים, חלקם עולי חו"ל, שלא כולם ייחשבו כחרדים "ממוצעים" ע"פ הפרוטוטיפ החרדי המקובל. עם זאת, כיוון שהחברה החרדית היא ממילא הטרוגנית ורבת פנים – הדבר איפשר לי להגיע לנקודות מבט שונות, וכך גם לגלות אסטרטגיות מגוונות לשמירה על הזהות החרדית.

4.2 הליך המחקר ואיסוף הנתונים

מחקר על קבוצת אוכלוסיה שזרה לחוקר, במיוחד כזו שנוטה באופן מסורתי להסתגרות מהחברה הכללית, עלול להיות מאתגר. היות ולא הכרתי כלל חרדים טרם המחקר, הנחתי כי חיפוש המרואיינים יהיה משימה לא פשוטה; כמו כן, בהיותי אשה חששתי כי יהיה קשה במיוחד להגיע למרואיינים גברים. אך ברוב המקרים חששתי התבדו. מלבד הראיון שערכתי עבור המחקר המקדים, שבו פגשתי את המרואיין במהלך עבודת שדה שביצעתי, לכל המרואיינים האחרים הגעתי באמצעות מכרים שתיווכו בינינו או בשיטת כדור השלג – כאשר מרואיין אחד הפנה אותי למרואיין אחר. הופניתי לגברים ולנשים כאחד בהתאם להיכרותם עם אנשי הקשר, ואף מרואיין שפניתי אליו לא התנגד להתראיין בשל היותי אשה או חילונית.

יצרתי קשר ראשוני עם כל המרואיינים דרך הטלפון, סיפרתי להם בקצרה על המחקר וביקשתי מהם להתראיין. בכל הראיונות קבענו פגישה במקום נוח למרואיין, על פי בחירתו: מרבית הראיונות נערכו בבתי המרואיינים, חלק קטן יותר התבצע במקומות עבודתם, ומיעוט מהראיונות התבצע במקומות ציבוריים. בכל הראיונות הפגישה נערכה עם המרואיין ביחידות, על אף שלרוב נכחו אנשים נוספים בסביבה (בבית, במקום העבודה וכו'). כל ראיון ארך בין שעה לשעתיים, הוקלט ותומלל לאחר מכן. כל המרואיינים חתמו מראש על הסכמה להשתתף במחקר (ראו נספח 1), וכן אישרו את הקלטת הראיון. בכתב ההסכמה התחייבתי לשמור על סודיות מלאה של פרטי המרואיינים – ועל כן כל השמות במחקר זה בדויים, וכן השתדלתי לטשטש את מקומות העבודה למניעת זיהוים. במהלך הראיונות נעזרתי במדריך ראיון חצי-מובנה שהכנתי מראש (ראו נספח 2). המדריך שימש אותי בעיקר בתחילת הדרך, אך בראיונות מאוחרים יותר השתמשתי בו פחות – ובמקומו נתתי יותר מקום להתפתחות הטבעית של השיחה, על בסיס נושא המחקר והשאלות המנחות שהעליתי באופן עצמאי.

ההכנה לראיונות הצריכה מחשבה מיוחדת. ידוע כי ישנם פערים גדולים במנהגי הלבוש וההופעה של חילונים לעומת החרדים, אך למרות זאת בחרתי שלא לחרוג ממנהגי הלבוש הרגילים שלי ולא להסתיר את היותי חילונית. מבחינה אתית, הרגשתי שתהיה בכך מעין רמאות, במיוחד לאור העובדה שהיה ברור לכל הצדדים מראש כי הראיון עוסק ביחסי חרדים וחילונים. למרות שלא ציינתי במפורש במהלך שיחת הטלפון כי הנני חילונית, למרבית המרואיינים היה ברור כי אינני חרדית מתוך הצגת הנושא והמידע הכללי אודותי (סטודנטית לתואר שני באוניברסיטה). ייתכן גם כי חלק מהמרואיינים ביררו את העניין באמצעות המתווכים בינינו, שהיו גם הם חילונים בדרך כלל. כך או כך, איש לא תבע ממני התאמות מיוחדות, ובחרתי שלא לנהוג מיוזמתי באופן שונה מהרגיל.

בנוסף לכך, מבחינה מתודולוגית הרגשתי שהלבוש הרגיל שלי יוכל לתרום לראיון: הלבוש החילוני מייצג את ערכי החילוניות עצמה – חופש, פתיחות, שוויון – לעומת הלבוש החרדי, שממסטר את הגוף בקפדנות ומייצג קהילתיות, אחידות וריסון עצמי (חקק, 2004; גודמן, 2013). המפגש בין אדם חילוני לחרדי מכיל בתוכו את התנגשות הערכים הללו באופן מובנה, ולא רציתי להעלים את הביטוי המוחשי להם בכך שאתלבש באופן שונה מהרגיל, ובייחוד לא ברכישת בגדים חרדיים במכוון. על כן לכל הראיונות, הן עם הגברים והן עם הנשים, הגעתי בסגנון הלבוש הרגיל שלי. עם זאת, כדי שלא לגרום אי נוחות למרואיינים הקפדתי לבחור את הצנועים יותר מבין בגדי – ללא מחשופים, גופיות וכו'. יוצא דופן אחד היה ראיון שערכתי בבית קפה בשכונת גאולה בירושלים, שידועה כשכונה חרדית מסתגרת מאוד, ובה בחרתי בלבוש צנוע במיוחד כדי שלא לפגוע ברגשות תושבי המקום. עם זאת, בדיעבד התברר כי גם זה לא היה הכרחי, והמרואיינת הגיבה ללבושי בפליאה לאחר שהתברר לה שאני חילונית (ולא דתיה, כפי שחשבה בתחילה). מלבד התקרית הזו, אף אחד מהמרואיינים האחרים לא הגיב על הופעתי כלל.

עם זאת, כל המרואיינים הגיבו במהלך הראיון להיותי חילונית. באופן טבעי הראיון נסב לעיתים קרובות על ההבדלים והפערים שבין החברה החילונית לחרדית, במקום עבודתם של המרואיינים ובהקשרים אחרים. הפערים הקבוצתיים הללו התבטאו גם בראיון עצמו: כל המרואיינים התייחסו לעיתים קרובות לעצמם כאל נציגי החברה החרדית, ואלי התייחסו מבלי משים כאל נציגת הקבוצה החילונית. לעיתים היחס אלי כחילונית התבטא בפניות אישיות ממש, למשל טענות כלפי שאני "מכירה את החברה החרדית רק מהרדיו", או הצהרות מתריסות כמו "גם את לא תסכימי שהבת שלך תגלוש באינטרנט בלי פיקוח". בכמה מקרים אף הרגשתי חוסר נוחות ממשי לאור הייצוגים הקוטביים שלי ושל המרואיין, שגרמו לתחושתי לסוג של התנצחות או

התרסה כלפי, או להבדיל – ציפיה ממני להסביר ו"לתרץ" את הנורמות החילוניות. אך במרבית המקרים הראיונות התקיימו באווירה ידידותית ונינוחה, תוך מאמץ אמיתי לנסות ולהסביר לי את תפיסת העולם החרדית ואת ההבדלים בינה לבין העולם החילוני. העובדה שהייתי מראיינת חילונית איפשרה למרואיינים להסביר את תפיסת עולמם למי שמגיעה מבחוץ, ל"אחר" המוחלט – ואגב כך להגדיר תפיסה זו בבירור גם לעצמם (שקדי, 2003). בשל כך הראיונות לא עסקו אך ורק בנושא עצמו – השתלבות המרואיינים במסגרת חילונית – אלא גם בתפיסת עולמם כחרדים, באורח חייהם, בדרכים השונות לקיים את זהותם הייחודית ועוד. בכך איפשרו הראיונות להבין גם את המקום שממנו מגיעים החרדים לסביבה החיצונית, מה מקשה על המפגש ומה מאפשר אותו בכל זאת.

4.3 ניתוח הממצאים

לאחר שתמללתי את כל הראיונות, השתמשתי בתוכנת ATLAS.TI לארגון הנתונים ולסיוע בנייתו. הניתוח הראשוני שביצעתי היה ניתוח תוכן קטגוריאלי אינדוקטיבי (ליבליך, תובל-משיח וזילבר, 2010) – ניתוח חופשי ללא הבניות מוקדמות, תוך קריאה צמודה של הטקסט וניסיון להפיק ממנו קטגוריות מופשטות. הניתוח היה, ע"פ הגדרתם של ליבליך ושות', ניתוח תוכני של חלקי הטקסט – כלומר חלוקת הטקסט לקטגוריות ולנושאים נפרדים, במטרה למצוא את המשותף בין ראיונות שונים. בעקבות שקדי (2010), הסתמכתי במהלך הניתוח הזה על כמה קטגוריות בסיסיות שעלו מתוך הספרות בהתייחס לתפיסת העולם החרדית: כך היה בנושא הבניית הגבולות (למשל ברזילאי, 2003; זיכרמן וכהנר, 2012), בנושא החינוך והפיקוח על הילדים (שפיגל, 2011), בתפיסה החרדית את הסכנה שבהשתלבות בסביבה פתוחה (פרידמן, 1991; זיכרמן, 2014) ועוד. עם זאת, כל הקטגוריות נבעו בראש ובראשונה מדברי המרואיינים, והתחדדו ככל שהתקדם הניתוח.

ניתוח נוסף שערכתי היה ניתוח מסוג "גישה צורנית לחלקי הטקסט" (ליבליך ושות', 2010), כלומר ניתוח שיח שבחן את אופן ההתבטאות של המרואיינים. מטרתו של ניתוח זה היתה לרדת לעומקן של התפיסות התרבותיות מעבר לתוכן עצמו, המתבטאות באופן ארגון השיחה ובביטויים שבהם משתמשים המרואיינים. סוג מרכזי של ניתוח צורני כזה במחקרי התייחס לאופן ההתבטאות של המרואיינים ביחס לעצמם אל מול ה"אחר" (ליטבק-הירש, בר-און וצייטין, 2010) – קבוצות החוץ של החברה החרדית. בחנתי מתי ובאילו הקשרים הדגישו המרואיינים את המימד הקולקטיבי ביחס לחברה החרדית, באמצעות שימוש רב בהטיות של גוף ראשון רבים ("אנחנו", "אצלנו"), ובאילו הקשרים בלט יותר המימד האינדיווידואלי – בו הם נטו להשתמש יותר בהטיות של גוף ראשון יחיד. בחירת המילים הזו יכולה להעיד על הקשרים שנתונים לפיקוח חברתי הדוק לעומת מצבים שמאפשרים בחירה אישית יותר, וכן להעיד על המידה שבה המרואיין מעוניין למסגר את

בחירותיו וטענותיו בתוך הזהות הקבוצתית, לעומת מצבים שבהם באות לידי ביטוי העדפות אישיות שלו. כיוון שנושא המחקר כלל באופן מובנה גם את הגבול והפער שבין החברה החילונית לחרדית, בחרתי להרחיב את המתודולוגיה של הירש ושות' (2010) ולבחון גם באילו הקשרים בחרו המרואיינים להשתמש בגוף שלישי רבים – "הם" – כדי להציב גבולות מול מי שנתפסים בעיניהם כקבוצות חוץ. כפי שצינתי לעיל, לעיתים אני עצמי נתפסתי ע"י המרואיין כ"נציגה" של החילוניות, ועל כן הכנסתי לאותו ניתוח גם התבטאויות בהן הגוף הפך לשני ("אתם" או "את"). בקטגוריות אלו השתמשתי בהמשך כדי להסביר את תפיסת הזהות החרדית למול קבוצות אחרות בחברה הישראלית, ואת אופני החיבור האפשריים עמן.

לבסוף ארגנתי את הקטגוריות ובחנתי אותן אחת אל מול השניה, וכך בניתי כמה מודלים והמשגות המסבירים את תפיסת העולם החרדית, את יחסם של החרדים ל"אחר" ואת אסטרטגיות ההשתלבות המעשיות שלהם בעולם החילוני. הנושאים שעלו בסופו של דבר בפרק הממצאים היו הנושאים המדוברים ביותר בקרב המרואיינים, וכן המהותיים ביותר לנושא המחקר. הממצאים חולקו לארבעה פרקים מרכזיים, שכל אחד מהם מהווה בסיס לבא אחריו; יחד הם יכולים להוביל להבנה טובה יותר של הפערים, התפיסות והחיבורים האפשריים בין החברה החרדית כיום לבין כלל הציבור בישראל.

4.4 מגבלות המחקר

מגבלה מרכזית אחת של המחקר נובעת מיכולת ההכללה של ממצאיו לחברה החרדית כולה. החברה החרדית מעדיפה עדיין מבחינה אידיאולוגית להתרחק מהחברה הכללית, אך מרבית המרואיינים במחקר הנוכחי כן הכירו חילונים עוד בטרם יציאתם לעבודה – בתוך המשפחה המורחבת, בסביבת מגוריהם ועוד. מחצית ממשנתפי המחקר היו חרדים ספרדים או חרדים עולי חו"ל, שתי קבוצות שידועות בפתיחות היחסית שלהן לציבור הלא-חרדי (זיכרמן, 2014). גם כמה מבין המרואיינים האחרים ציינו כי יש להם קרובי משפחה חילונים, או שגדלו מילדות בערים מעורבות. הדבר עלול לעורר את השאלה, האם עצם העובדה שהמרואיינים הכירו חילונים מראש גרמה להם לחשוש פחות לעבוד בסביבה חילונית? בהמשך לכך, גם בחירתם של המרואיינים לעבוד מחוץ לקהילה החרדית – ובפרט בחירתם של הגברים לעבוד במקום ללמוד בכולל – הבחינה אותם מהפרוטוטיפ החרדי מבחינה אידיאולוגית. מכאן עולה שאלה גדולה יותר: האם מרואיינים אלו היו חרדים פתוחים במיוחד, יוצאי דופן, שאינם מייצגים את כלל החרדים?

יש להתייחס לשאלות אלו בכובד ראש, כי בוודאי היה בכך כדי להשפיע על דעותיהם ותפיסותיהם של המרואיינים. אך מתוך הספרות, וכן במהלך העבודה על המחקר עצמו, עלו גם

תשובות מתקבלות על הדעת. ראשית, הילדים ובני הנוער החרדים עדיין שמורים מאוד מהשפעות זרות, ועל כן המפגשים שלהם עם חילונים היו מצומצמים ביותר גם בנסיבות שתוארו לעיל (ראו שפיגל, 2011); בשל כך המרואיינים הצעירים יותר שראיינתי, שהיו חלק גדול מאוכלוסיית המחקר, לא הכירו בדרך כלל חילונים מקרוב גם כאשר גדלו בסביבה מעורבת – ומדבריהם עלה בבירור "הלם תרבות" מסוים המצופה במפגש ראשוני עם קבוצת החוץ. גם רוב המרואיינים המבוגרים יותר תיארו אסטרטגיות להבניית גבולות אל מול האוכלוסייה החילונית, גם אם לא הסתגרו ממנה לחלוטין, ובכך תאמו במידה רבה לפרוטוטיפ החרדי הבסיסי. בהמשך לכך, כיום נראה כי היכרות כלשהי של החרדים עם החברה החילונית היא כמעט בלתי נמנעת (בוודאי בגיל מבוגר) – כיוון שהאוכלוסייה החרדית מעורבת מאוד בחברה הכללית בישראל (קפלן ושותדלר, 2012; זיכרמן, 2014), ואידיאולוגיית ההתבדלות המוחלטת הופכת רווחת פחות ופחות. אין להכחיש כי תופעה זו עדיין חדשה יחסית בחברה החרדית, ולעיתים מעוררת בה מחלוקות עזות; עם זאת, נקודות מבטם השונות של המרואיינים התאימו למגוון הדעות הקיימות בציבור החרדי הכללי, ומצבם התעסוקתי או החברתי בהחלט לא נחשבו ליוצאי דופן.

שתי מגבלות אפשריות נוספות של המחקר קשורות לבחירת המדגם: בשל שיטת "כדור השלג" שהשתמשתי בה בחלק מהמקרים, רבים מהמרואיינים הכירו אלה את אלה מקרוב – חלקם היו עמיתים לעבודה, או אפילו בני משפחה. אמנם כל אחד תיאר באוזני את נקודת מבטו האישית, אך לא ניתן להתעלם מההשפעות ההדדיות שיכולות להיות לאנשים שחיים או עובדים ביחד, ובשל כך ייתכן שלא הגעתי לתמונה השלמה ביותר של תפיסת העולם החרדית. על כך יש להוסיף את המגבלות הרגילות של המחקר האיכותני, כאשר מספר מרואיינים קטן – ולו גם המניב מידע עשיר – יכול לאפשר הכללה מוגבלת בלבד. בשל כל אלה, יותר משהוא מנסה להכליל את הממצאים לחברה החרדית כולה, המחקר הנוכחי מבקש להבין בצורה מעמיקה יותר את התהליכים והשינויים שעוברת חברה זו בעשורים האחרונים. בתוך כך יש לציין כמובן כי בין מרואייני היו חרדים פתוחים יותר ופחות, כאלה הנוטים לשילוב ואף ידידות עם חילונים ואחרים הרואים בהם אך ורק עמיתים לעבודה, או פחות מזה; השתדלתי גם להגיע למרואיינים מזרמים חרדיים שונים, ממקומות שונים בארץ וממקצועות תעסוקה שונים, כדי שהתמונה תהיה מגוונת ככל האפשר. על כן אני מאמינה כי הגעתי למגוון דעות מעניין ומעשיר, שיכול ללמוד על תפיסות שונות בחברה החרדית כלפי הנושא האמור – ולהרחיב גם את הידע הסוציולוגי אודותיו.